

Osmanlı Devleti'nde Yeniden Yapılanmanın Şafağında Üç Vergi Sayımı

3 Tax Censuses at the Dawn of Reconstruction in Ottoman Empire

Ayla Efe

Öz

Bu yazıda üç vergi sayımı konu edinilmiştir. Bunlar 1838, 1840 ve 1845 temettuat sayımlarıdır. Yazıda, öncelikle üç sayımın genel özelliklerinin mukayesesi yapılmıştır. Elde edilen sonuçların, günümüz kamu kurum ve faaliyetlerinde uygulanan yöntemle performans değerlendirmesi yapılmıştır. Ardından hedeflenen vergilendirme düzeni ve yaşanan değişimin etkileri belirlenmiştir. Amaca ulaşmak için hem sayımlarla ilgili arşiv kayıtları ve sayım defterlerinin bulguları kullanılmıştır. Hem de literatürde var olan bilgilerden yararlanılmıştır.

Yazının sonunda şu bulgulara ulaşılmıştır: Bir, sayım süreci yaklaşık 10 yıl sürmüştür. İki, üç sayım da başarısız olmuştur. Bu durum performans ölçümüyle de kanıtlanmıştır. Üç, sayımlar yeknesak değildir. Kapsam, yazım - kayıt üslubu, yetkilendirilen görevliler, kaydedilen veriler açısından birbirlerinden farklılıklar içermektedir. Dört, vergi uygulamaları, servet vergisinden gelir vergisine doğru bir gidişin başladığını göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Temettuat Sayımı, Gelir Vergisi, Vergi Dağıtımı, Vergi Yüku

Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, aefe@anadolu.edu.tr

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

Makale Gönderim Tarihi: 02.12.2015

DOI: 10.17550/aid.03679

Abstract

3 tax censuses have been mentioned in this article. These are 1838, 1840 and 1845 temettuat censuses. In the article, firstly, the comparison of general characteristics of 3 censuses has been made. The results obtained have been used on the purpose of evaluation of censuses which have been made by the technique applied for today's public institutions and activities. Thereafter, targeted taxation order and the effects of changes have been determined. To achieve the aim, archive records and also findings of inventory have been used. Also, it has been used of the existing information in the literature.

As a result of the article, this information has been reached: One, the censuses period was lasted about 10 years. Two, both of the three censuses were unsuccessful. In any case, this situation has been proved by performance measure in this article. Three, the censuses are not uniform. They include differences in the sense of content, dictation recording style, authorized officials and the recorded data. Four, tax applications show that a movement from wealth tax to income tax was started.

Keywords: *Temettuat Census, Tax on Property, Tax Distrubution, Tax Burden*

Giriş

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 17.747 Temettuat Defteri (TD) vardır.¹ Arşivin en zengin koleksiyonlarından birisi olan bu seri; sayım, yazım, kayıt ve defterlerin merkeze ulaşma süresi esas alındığında 1838-1848 yılları arasında yapılan üç vergi sayım sonuçlarını içerir.² Bu sayımların ilki, 1838'de Padişah II. Mahmut'un iktidarının son yılında yapılan mal/mülk sayımıdır. İkicisi muhassıllıkla özdeşleşen 1840 tahriri, üçüncüsü 1845 temettuat sayımı olarak bilinen sayımdır. Bu yazı, işte bu üç sayımı konu edinmiştir. İki amacı vardır: bir, yeniden yapılanmanın şafağında yapılan bu üç sayımın “performans” değerlendirmesini yapmak. İki, sayımlarla “tasavvur edilen vergi düzenini” ortaya koyabilmektir.³

Yazı, amaçlarımıza bağlı olarak iki bölüm şeklinde düzenlenmiştir. İlk bölümde önce literatürdeki bilgilerden de yararlanılarak sayımların genel özellikleri ortaya konulmuştur. Bu bağlamda sayımların iş yükü, kapsam ve görevlileri gibi hususlar ele alınmıştır. Sonra, üç sayımın her birinin performans değerlendirmeleri “ekonomiklik”, “verimlilik” ve “etkililik” durumları açısından saptanmıştır. İkinci bölümde ise, öncelikle sayım amacı ve defter verileri arasında bağlantı göz önüne alınarak tasavvur edilen vergilendirme esası incelenmiştir. Daha sonra da her üç sayımın pratikte iktisadi, hukuki ve sosyal sonuçlarının olup olmadığı sorgulanmıştır. Sonuç kısmı ise, sayım pratiği ile modern devletin inşa süreci arasındaki ilişkiye ayrılmıştır. Yanı sıra yazının genelinde eski ve yeni bulguların ışığında tablolar oluşturulmuştur. Bu sayede hem üç sayımın her birinin nev-i şahsına ait özellikleri hem

1 *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, İkinci Baskı, İstanbul: 2000, s.254.

2 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Mesail-i Mühimme (İ.Mes. Müh),147.

3 Bu yazının hikâyesi, konu ettiği sayımlara benzer. Üç sayımın mukayeseli bir şekilde ele alınma önerisi, Mehmet Genç hocadan gelmiştir. Ancak, tıpkı sayımlar gibi bu yazı da gecikmeli (yaklaşık bir buçuk yıl sonra) tamamlanabilmiştir. Yazının amacı doğrultusunda kurgulanması ise, Abdullah Efe'nin, bürokratik işleyiş ve performans ölçümü gibi konularındaki ısrarcı sorularımı cevaplandırması sayesinde çizilmiştir. Tıpkı yetkililerin ısrarla sayımları yenilenmesinde olduğu gibi amcam Abdullah Efe beni bu konuda yönlendirmiştir. Akademik hayatım boyunca yardımlarını hep aldığım bu iki kıymetli insana müteşekkirim.

de üçünü bir arada bütüncül ve mukayeseli bir bakış açısı ile değerlendirmeye dikkat edilmiştir.

Sayımların Arkasındaki Gerçeklik

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nin 15. yüzyıldan beri uyguladığı bir sayım geleneği vardı. Bu sayımlar, beş ila kırk yıllık aralarla yenilenirdi.⁴ Ancak yazının konusunu oluşturan bu üç sayım, Tanzimat arefesinde başlayıp, devam eden beş yıllık süreç içinde yapılmıştı. Peki, ama neden? Daha doğrusu sayım kararının alınması artı maliyet ve olası bir toplumsal tepki demek iken, devrin yönetimi neden böyle bir riske girmiş olabilir ki? Merkez ve taşra da yeni kurum yeni kural yeni kadrolarla yapılanma devam ederken, devletin yeterli insan ve para kaynağı var mıdır ki? Ve eğer varsa nasıl bir strateji izlenmiştir? İşte bu sorular yazının hem çıkış hem de çerçevesini belirleyen temel etmenler olmuştur.

Literatürde, 1845 kısmında 1840 sayımına dair belirli bir bilgi birikimi vardır. Ama bu birikimin önemlice bir kısmı, sayımı değil, TD'leri temel özne olarak almıştır.⁵ Hal böyle olunca da sayım sürecinde izlenen yöntem, sayım görevlileri, defterlerin kayıt-kopyalama-kontrol biçimleri gibi bilgilere ulaşmak literatürden mümkün olsa da, yönetim stratejisi bağlamında bu bilgilerin ne anlam ifade ettiği konusunda bir fikir edinmek zorlaşmaktadır. Kaldı ki, daha sonra değineceğimiz gibi, sayım kapsamı konusunda bile hâlâ aydınlanmamış sorular

4 Osmanlı bürokrasisinin en kıymetli kayıtlarından olan bu sayımların amacı, toprağın mülkiyet ve tasarruf biçimini kontrol ve vergi miktarının tayin ve tespit idi. Bkz. Erhan Afyoncu, "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler" *TALİD*, 1/1,(2003),s. 267-286.

5 Nitekim TD'lerin kaynak niteliği ve sunduğu araştırma imkânlarına dair "rehber" niteliğinde önemli çalışmalar yayınlanmıştır. Bunlar arasında özellikle Mübahat Küçüköğlü, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri" *Belleten*, 59/225, 1995, s.395-416; Tevfik Güran, "19. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri," H. İnalçık ve Ş. Pamuk (der.), *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara: DİE, Yay., 2000, s.73-94; Sait Öztürk, "Temettuat Tahrirleri" *Akademik Araştırmalar Dergisi, Osmanlı Özel Sayısı*, (İstanbul: 2000).s.537-591; Nuri Adıyeko, "Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri" *OTAM*, 11 (2000), s.769-82 gibi çalışmalar önemlidir. Zira bu çalışmaların da etkisiyle 2000'li yıllarda "temettuat" rüzgârı esmiştir. Tahrir Defterlerini tahtından indiren bu çalışmaların bir tanıtımı için bkz. Sait Öztürk, Türkiye'de Temettuat Çalışmaları" *TALİD*, 1/1, (2003), s. 287-304.

vardır. Dolayısıyla bütün bunları göz önüne aldığımızda, özellikle bir yönetim stratejisi bağlamında vergi sayımları hakkında bilgilerimizin sınırlı olduğunu görürüz. İşte bu sebeple hem sayımların genel özelliklerini gösterebilmek hem de sayımlarda izlenen stratejiyi takip edebilmek için öncelikle aşağıdaki tablo oluşturulmuştur:

Tablo 1: Üç Sayımın Genel Özellikleri

	1838	1840	1845
Sayım Kararının Alınması	7 Ağustos 1838 tarihli Teşebbüsat-ı adliye kararları ile alınır. ⁶	24 Ocak 1840 tarihli Muhassıllık Talimatnamesinin 4. Maddesi ile alınır. ⁷	Mart 1843'ten itibaren sayımın yapılması yönünde bir irade vardır. ⁸ Ancak toplumsal tepki oluşabileceği gerekçesi ile sayım kararı, Tensikat-ı mülkiye programı kapsamında alınır. ⁹ Mayıs 1845 tarihinde de sayım talimatnamesi yetkililere gönderilir. ¹⁰
Adı	Tahrir-i emlak ve nüfus ile vergi tayini ¹¹	Tahrir-i emlak ve nüfus ile vergi tayini ¹²	Emlak ve arazi ve hayvanat ve temettuat sayımları ¹³

6 Ahmet Lütfi Efendi, *Vaka'nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, 8, İstanbul: YKY, 1999, s. 931-932; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, üçüncü baskı. Ankara: TTK, 1991, s.116-120.

7 BOA, Kamil Kepeci (KK) , 60/7.

8 BOA, İ.Mes. Müh., 23; Öztürk, a.g.m, s. 555.

9 BOA, İ.Mes. Müh., 78.

10 BOA, İ.Mes. Müh., 58.

11 Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, Ankara: Maliye Bakanlığı Yay,1999, s. 312-313.

12 BOA, KK 60/7.

13 BOA, Maliye Varidat Temettuat (ML. VRD. TMT. d.), 1734.

Kapsamı	Pilot proje: Hüdâvendigâr- Gelibolu sancaklarının her köyü ve her mahallesi	Tanzimat'ın cari olduğu dâhil-i Tanzimat alanı: Anadolu, Rumeli ve Adalarda kurulan 137 muhasıllık idaresinin her köyü ve her mahallesi ¹⁴	Tanzimat'ın cari olduğu alan: Ankara, Aydın, Bolu Cezayir-i bahri sefid, Edirne, Erzurum, Hüdavendigâr, Konya Niş, Rumeli, Selanik, Silistre, Üsküp, Vidin ¹⁵
Görevlileri	Merkezden gönderilir. ¹⁶	Muhassıllıkların merkezden gönderilen mal/ emlak ve nüfus kâtipleri ile sayım bölgelerinden meclislerin atadığı kâtipler ¹⁷	Taşra idaresinin en üst mülki/ mali amirleri (vali defterdar, kaymakam) kaza ve sancak meclisleri, her sayım bölgesinin imam, muhtar, kocabaş, papaz, ziraat müdür ve vekili ve çok sayıda kâtip görevlendirilmiştir. ¹⁸

14 137 rakamı, Takvim-i Vekâyi 'de yayınlanan ilk muhasıllık sayısına karşılık gelir. Bu sayı önce 142'ye kadar çıkmıştır. Bir sene içinde de yüzde elli azalmıştır. Ayla Efe, *Muhassıllık Teşkilatı (yaylanmamış doktora tezi)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, s.10-15; Sait Öztürk ise; 1840 sayım kapsamını Hüdâvendigâr, Konya, Aydın, Sivas, Ankara, Biga, Edirne, Silistre, Vidin ve Selanik eyaletleri olarak ifade eder. Öztürk, a.g.m, s. 547.

15 Öztürk, "Türkiye'de Temettuat Çalışmaları", s.292.

16 BOA, Cevdet Maliye (C.ML), 1485 ve BOA, C.ML, 361.

17 Alp Yücel Kaya ve Yücel Terzibaşoğlu, "Tahrirden Kadastroya:1874 İstanbul Emlâk Tahriri ve Vergisi, Kadastro Tabir Olunur Tahrir-i Emlâk", *Tarih Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 9 (Güz 2009), s.16.

18 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Babıali Evrak Odası Sadaret Mektubi Kalemi (BEO, A.MKT),24/36.

<p>Sayım Seyri</p>	<p>Sayım Eylül 1838'de başlar. Ancak 5 ay sonra aksamalar olduğu ortaya çıkar. Bunun üzerine yeni vergilendirme yöntemi ertelenir. Ama sayıma devam edilir.¹⁹</p>	<p>Dönemin yetkililerinin sayımın bir an önce başlaması ve süratle bitirilmesi yönünde talimatları vardır. Fakat muhassıllık idaresinin işleyişinde çıkan sorunlar nedeniyle sayımın akıbeti bu sürece bağlı bir seyir izlemiştir.²⁰</p>	<p>Sayımın hangi tarihte başladığı bilinmiyor. Talimatnamede, sayımın en geç bir yıl içinde tamamlanması ve Mart 1846'dan itibaren yeni vergi düzenlemelerinin başlamasının planlandığı yazılıdır. Ne var ki sayım sürecinde yanlış anlaşılmalardan kaynaklanan bir dizi sorun yaşanır. Temmuz- Ağustos 1845 sürecinde sayım bölgelerine gönderilen örnek yazım defteri ve soru-cevap kılavuzu bu sürecin bir yansımasıdır.²¹</p>
---------------------------	--	---	--

19 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun (HAT), 1617.

20 Ayrıntılar için bkz. Efe, a.g.t, s.31-32.

21 BOA, İ.Mes. Müh, 65.

<p>Sayımla İlgili Bilinenler & Bilinmeyenler</p>	<p>Tamamlanamadı diye bilinir.²² Ancak sayıma devam edilmiştir.²³ Ertelenen yeni vergi düzenidir. Dönemin yetkilileri Aralık 1839'da sayımların bitiğini Meclis-i Umumi görüşmelerinde teyit etmişlerdir.²⁴ 19 Şubat 1839 tarihli Evreşe Sayım Defteri bu sayıma dair elimizdeki ilk örnektir.²⁵</p>	<p>Bugün bu sayıma dair arşivde sınırlı defter olması sayımın başarılı olamadığı yönünde bir algının oluşmasını sağlamıştır.²⁶ Oysaki dönemin yetkilileri 1845 sayım hazırlıkları sürecinde 1840'ta yazım/kayıt yanlışlıkları yapıldığını eksiklerin olduğunu beyan etmişlerdir.²⁷</p>	<p>Sayım defterlerinin yazım kayıt, kontrol ve merkeze ulaştırılması 1848'e dek sürmüştür. Dolayısıyla hem sayım zamanında tamamlanamamıştır. Hem de Temmuz 1848'de sayımda yanlışlıkların ve hataların yapıldığı temetuatların layığıyla tespit edilemediği anlaşılmıştır. Bu durum üzerine vergi tevziinde temetuatdan ziyade hane ve aşar ölçütlerinin kullanılması yönünde bir karar alınmıştır.²⁸ Ancak, arşivde sayıma ait defter sayısının sayısal çokluğu bugün bu sayımın başarılı olduğu yönünde bir kanaatin oluşmasını sağlamıştır.²⁹</p>
---	--	--	---

22 Abdülülârif Şener, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul: İşaret Yay, 1990, s. 95.

23 BOA. HAT, 1617.

24 BOA, İ.Mes. Müh., 10. ve BOA, İ.Mes. Müh., 12.

25 BOA, ML. VRD. TMT. d 06230.

26 Öztürk, a.g.m, s. 555.

27 BOA, İ.Mes. Müh., 58.

28 BOA, İ.Mes.Müh., 176.

29 Kaya ve Terzibaşoğlu, a.g.m, s.17.

Tablodan da anlaşıldığı gibi, üç sayımın her biri, ne hedeflenen zamanda tamamlanabilmiş ne de hedeflenen vergi düzenlemeleri vakti zamanında uygulanabilmiştir. Dolayısıyla üç vergi sayımı kendi dönemi için “bir başarı hikâyesi” olarak değerlendirilemez. Ama bu durumu, “topyekûn bir başarısızlık” olarak görmekte doğru değildir. Zira bu yöndeki bir kabul, yaklaşık on yıl devam eden sürecin, bürokratik yapıya hiçbir etkisinin olmadığı anlamına gelecektir. Oysaki tabloda görüleceği üzere, üç sayım arasında planlama ve süreç yönetimi gibi konularda birtakım farklılıklar vardır. Bu farklılıkları iş yükü, sayım kapsamı ve görevlileri bağlamında değerlendirdiğimizde ise; karşımıza şöyle bir gerçeklik çıkmaktadır:

İş Yükü

Sayımların iş yükü ile kastedilen, talimatnamelerde tanımlanan iş tanımıdır. Keza bu bağlamda üç temel verinin sayımlarla tespit edildiği görülür. Bunlar:

- 1) İnsan kaynakları ya da nüfusa yönelik tespitler,
- 2) İktisadi faaliyetlere yönelik tespitler,
- 3) Vergilendirme düzenine dair tespitler,

Fakat bu üç tespite yönelik kaydedilen bulgular, aşağıdaki Tablo 2’te görüleceği gibi, farklılık göstermiştir:

Tablo 2: Sayım Verileri

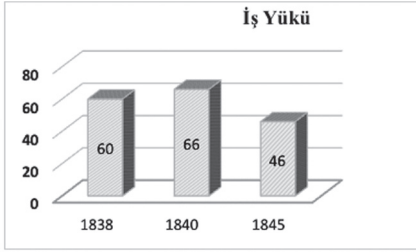
Verilerin Nitelikleri		1838	1840	1845
Nüfus	Hane reisi	1. Adı 2. Babası 3. Eşkâli 4. Yaşı 5. Mesleği	1. Adı 2. Babası 3. Eşkâli 4. Yaşı 5. Mesleği	1. Adı 2. Baba adı 3. Mesleği
	Diğer erkekler	1. Tüm erkeklerin sayısı 2. Aile reisi ile olan yakınlığı 3. Askerlik durumu 4. Yaşı 5. Mesleği	1. Tüm erkeklerin sayısı 2. Aile reisi ile olan yakınlığı 3. Askerlik durumu 4. Yaşı 5. Mesleği	
	Hane sahibi olan dul kadınlar	1. İsim	1. İsim	1. İsim
Arazi	Tarla	1. Parça 2. Dönüm 3. Fiyat 4. Cins 5. Coğrafi Konumu 6. Tasarruf Şekli 7. Bazen fiyat 8. Kıymeti	1. Parça 2. Dönüm 3. Fiyat 4. Cins 5. Coğrafi Konumu 6. Tasarruf Şekli 7. Bazen fiyat 8. Kıymeti 9. Geliri 10. Boş/ hali tarlaların toplam miktarı	1. Cins (mezru/ gayrimezru) 2. Dönüm 3. Bazen fiyat 4. Gelir 5. Kiraya verilen veya kira ile tutulan toprakların dönüm 6. Kimden ve ya kime kiralandığı
	Bağ	1. Parça 2. Dönüm 3. Bazen fiyat 4. Kıymet	1. Parça 2. Bazen fiyat 3. Dönüm 4. Kıymet 5. Gelir	1. Dönüm 2. Bazen fiyat 3. Gelir
	Bağçe	1. Dönüm 2. Kıymet	1. Dönüm 2. Kıymet 3. Gelir	1. Dönüm 2. Gelir
	Diğer (çayır, zeytinlik, harir)	1. Parça 2. Dönüm 3. Kıymet	1. Dönüm 2. Kıymet 3. Gelir	1. Dönüm 2. Gelir (Zeytinlik ise ağaç ve Gelir)

Ev	Hane/menzil	1. Hane numarası 2. Fiziki niteliği 3. Kıymeti		
	Hane	1. Hane numarası 2. Fiziki niteliği 3. Kıymeti		
Binalar	Dükkân Fırın Değirmen Fıçı Kahvehane vb.	1. Sayı 2. Kıymet	1. Sayı, 2. Kıymet 3. Geliri	1. Sayı 2. Geliri
	Hisseli emlak	1. Müştereken sahip olduğu hisse miktarı 2. Kıymeti	1. Hisse miktarı 2. Kıymeti 3. Geliri	1. Hisse miktarı 2. Geliri
Hayvanlar	Büyükbaş	1. Cins 2. Sayı 3. Kıymet 4. Bazen fiyat	1. Cins 2. Sayı 3. Kıymet 4. Bazen fiyat 5. Gelir	1. Cins 2. Sayı 3. Bazen fiyat 4. Geliri
	Küçükbaş	1. Cins, 2. Sayı 3. Kıymet	1. Cins 2. Sayı 3. Kıymet 4. Gelir	1. Cins, 2. Sayı 3. Gelir
	Ulaşımında kullanılanlar	1. Cins, 2. Sayı 3. Kıymet	1. Cins 2. Sayı 3. Kıymet 4. Gelir	1. Sayı 2. Gelir
	Arı/kovan	1. Sayı 2. Kıymet	1. Sayı 2. Kıymet 3. Gelir	1. Sayı 2. Gelir

Gelir	Sermaye	1. Nakit meblağ	1. Nakit meblağ	1. Nakit meblağ
	Hasılat-ı seneviye	1. Temettü olarak nakit meblağ	1. Hanenin sahip olduğu gayrimenkulün bir yıl içinde sağladığı hasılat 2. Kira gelirleri 3. Hane reisinin ve diğer üyelerin esnaf, ticaret ve emek faaliyetlerinden sağladığı gelir 4. Hayvan gelirleri	1. Hanenin sahip olduğu gayrimenkulün bir yıl içinde sağladığı hasılat 2. Kira gelirleri 3. Hane reisinin ve diğer üyelerin esnaf, ticaret ve emek faaliyetlerinden sağladığı gelir 4. Hayvan gelirleri
Vergi	Senev-i tekâlif	1. Miktarı		
	Masraf	1. Miktarı		
	Tekâlif + Masraf	1. Miktarı		
	Vergi-yi mahsusa		1. Miktarı	1. 1260'da ödenen miktar
	Cizye	1. Türü 2. Miktarı	1. Türü 2. Miktarı	1. Türü 2. Miktarı
	Aşar			1. Aynen ödenen aşar vergisinin ürün itibarı ile miktarı 2. Nakden ödenen aşar ve rüsumatın parasal değeri
	Muafiyet durumu	1. Fakir, işsiz, iane ile geçiniyor vb. kayıtlar var	1. Fakir, işsiz, iane ile geçiniyor vb. kayıtlar var	1. Fakir, işsiz, iane ile geçiniyor vb. kayıtlar var
Toplam		1. Emlâk Kıymeti 2. Hayvan Kıymeti 3. Emlâk hayvan Kıymeti 4. Emlâk hayvan ve sermaye toplamı	1. Gayrimenkul ve hayvan kıymeti 2. Gelir toplamı 3. Sermaye	1. Temettuat toplamı

Dolayısıyla üç sayım arasında iş yükü en fazla olan, tablodan da açıkça görüldüğü gibi, 66 farklı bulgunun kaydının yapıldığı 1840 sayımı olmuştur. Bunu, 60 ayrı bulgu ile 1838 sayımı izlemiştir. 46 ayrı bulgunun kaydedildiği 1845 sayımı ise; 1838 sayımına oranla yüzde 76,6, 1840 sayımına göre yüzde 69,6 iş yükü azalan bir sayım olmuştur. Sayımların değişen bu iş yükü aşağıdaki grafikte gösterilmiştir:

Grafik 1: Sayımların İş Yükü Değişimi

Bu sonucun ortaya çıkmasına neyin neden olduğuna baktığımızda ise; 1845 sayımında, bir, sayım bölgelerindeki erkek sayısını gösteren bulgunun kaydından vazgeçildiğini, iki, iktisadi faaliyetlerin “kıymet” değerini gösteren bulgulara yer verilmediğini görürüz. Nitekim literatürde 1845 sayımının daha geniş bir coğrafyada ve daha başarılı bir şekilde uygulanmasını kayıt sistemindeki bu değişikliğe bağlayan değerlendirmeler de vardır.³⁰

Kapsam

Tablo 1’den de anlaşılacağı üzere, sayım kapsamı 1838’den 1845’e genişletilmiştir. Ancak literatürün de mutabık olduğu bu konuda göz ardı edilen bir takım unsurlar söz konusudur. Mesela hâlâ arşivdeki 17.747 defterin kaçta kaçının hangi sayıma ait olduğu bilinmemektedir. Ama buradaki asıl sorun; defter sayısından da öte, 1845 sayım kapsamının, 1838 ve 1840 sayımlarında eksik kalan ve/veya tamamlanamayan bölgeleri mi içerdiği tam olarak belli değildir. Aynı durum 1840 sayımı içinde geçerlidir. Mesela 1838 sayımının gün yüzüne çıkan ilk defteri

30 Literatürde sayımların başarısı ile iktisadi faaliyetlerin kıymet değerinin tespitinden vazgeçilmesi konusunda doğrudan bağlantılı yorumlar yapılmıştır. Bkz. Kaya ve Terzibaşoğlu, a.g.m, s.15.

Evreş Kazası'nın 1840 tarihli bir defteri daha vardır.³¹ Ama bu defter arşiv kayıtlarına 1845 olarak kaydedilmiştir. İçeriği incelendiğinde ise, ilave köylerin dışında 1838 defteri ile hemen hemen aynı olduğu görülür. Sadece 1840 sayım formatında düzenlenmiştir. Ancak bu defte da 1840 sayımında olması gereken gelire ait bir bulguya yer verilmemiştir. Dolayısıyla herhangi bir sayım bölgesindeki yerleşim yerinin defterinin kaç tane ve hangi sayıma ait olduğunun tespiti önemlidir. Zira bu tespitin yapılmış olması üç sayımın aslında “bir sayım” olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceğini tartışmaya açacaktır.³²

Görevliler

Sayımlarda, merkezden gönderilenler ve bölgeden tayin edilenler olmak üzere iki tür görevlinin kullanıldığı bilinmektedir. Elimizdeki veriler bu hususun sayım sürecine olumlu ve olumsuz yansımalarının olduğunu göstermektedir. Nitekim sayım performansını da etkileyen bu yansımalar Tablo 3'te yer verilmiştir:

31 BOA, ML. VRD. TMT. d 06230 ve BOA, ML. VRD.TMT. d.5945.

32 Bu konuda sadece Nuri Adıyeke'nin, “somut bir şekilde ifade etmese de” çalışmasında 1840 ve 1845 sayımını iki ayrı girişimden öte, bir birinin devamı şeklinde değerlendirdiği görülür. Bkz. Adıyeke, a.g.m, s.769-825. Bunun dışındaki tüm kaynaklar sayımların her birini bağımsız uygulamalar olarak ele almıştır. Şahsi kanaatim ise, sayımların birbirinin devamı olduğudur. Hatta aynı yerleşim yerine ait birden fazla defter karşımıza çıksa dahi mevcut defterlerin bir önceki sayım verilerinin kopyalarının çıkarılmasından mı ibaret olduğu yoksa yeni sayım sonuçlarını mı içerdiğine dikkat etmek gerekir diye düşünüyorum.

Tablo 3: Sayım Görevlileri

	Olumlu	Olumsuz
Merkezden atananlar	Sayım kayıt usulüne vakıflar ³³	Coğrafi koşullar, ulaşım, güvenlik vb. sorunlar yaşıyorlar. ³⁴ Azil ve yer değiştirme olayları sıklıkla görülüyor. ³⁵
Bölgeden atananlar	Güvenlik, ulaşım vb. olası risk en aza indirgenmiş. Nispeten otokontrol sağlanmış.	Sayım, kayıta sorunlar çıkmış. ³⁶ Maliyet artmış. ³⁷

Dolayısıyla üç sayım arasındaki farklılıkları gösteren bu sonuçlar, devrin yönetiminin idari/mali yeterlilikler çerçevesinde bir takım çözüm yöntemleri geliştirdiğini anlamına gelmektedir. Nitekim;

- Sayımların, bağımsız bir uygulama olarak değil, hukuki ve mali düzenlemelerin bir parçası olarak uygulanmış olmasında³⁸
- Sayım kapsamının birinci sayımdan üçüncü sayıma doğru genişletilmeside,

33 1838 sayımında merkez bürokrasisinden ve ilmiye mensuplarından atanan sayım memurları için bkz. Kaynar, a.g.e, s.116; 1840 sayımında atanan mal ve nüfus kâtipleri için bkz. Efe, a.g.t, s. 38-49.

34 BOA, HAT., 1617.

35 1840 sayımında merkez bürokrasisinin en yetkin kalemlerinden atanan mal/emlak ve nüfus kâtipleri çok sık azil ve yer değiştirme olaylarına konu olmuştur. Bkz. Efe, a.g.t, s. 38-49.

36 Çıkan sorunlarla ilgili olarak bkz. BOA, İrade Meclis-i Vâlâ, (İ. MVL.), 80 ve BOA, İ.Mes. Müh., 65.

37 1845 sayımında bazı sayım bölgelerinde istihdam edilen kâtiplerin sayısı ve kâtiplere ödenen ücretler için bkz. Kurtuluş Demirkol, "Hamid Sancağı Temettuat Tahriri Masarifat Defteri Üzerine Bir değerlendirme" Tarihî Peşinde, 11(2014), s. 139-154. Ertan Gökmen, "Saruhan Sancağında Temettuat Tahriri," Biliğ, 45(2008), s.73-90.

38 1838 sayım kararı Teşebbüsât-ı adliyye denilen bir paket programdır. İçinde örfi vergilerin, ihtisabiyenin ve muafiyetlerin kaldırıldığı bir dizi yasal düzenlemeyi kapsar. 1840 sayımı muhassallık idaresine yüklenen görev tanımı içinde ele alınmıştır. 1845 sayımı ise, Tensikat-ı mülkiyye adı verilen kapsamlı kalkınma programının bir parçası olarak ele alınmıştır

- 1840'dan başlanarak 1845'te bölgeyi en iyi tanıyanların sayımlarda görevlendirilmeside,
- Yazımda bölge tarifelerinin kullanılmış olmasıda,
- 1845 sayımında sayım bölgelerine yazım/kayıt şeklini içeren numuneler gönderilmeside,
- 1845'te Meclis-i Vâlâ'dan başlayarak vali, kaymakam, bölge meclisleri, ziraat müdür ve vekili, muhtar/kocabaşlar yoluyla sayım bölgelerine kadar kurulmak istenen hiyerarşik görevlendirme düzenide,
- Sayım sürecinde “toplumsal mutabakatı” öne çıkaran eş zamanlı girişimlerin yürürlüğe sokulmasıda³⁹
- Vergi tarh ve tevziatında yerel ileri gelenlerin rolünün teyit edilmesi şeklindeki uygulamalarda,

Aslında devrin yöneticilerinin yaşanan olumsuzluklara ve yetersizliklere karşı geliştirdikleri stratejiler olmuştur. Bu sebeple üç defa yenilenen bu sayımları topyekûn bir başarısızlık olarak görmek doğru olmaz. Bürokratik yapı, süreçten deneyim kazanmış. Risklere karşı yeni stratejiler geliştirebilmiştir. Zira sayımların ekonomiklik, verimlilik ve etkililik durumları bağlamında aşağıdaki tabloya yansıyanlarda, o günkü devlet yapısının bir karşılığıdır:⁴⁰

39 1840 muhassıllık meclislerinden başlanarak, 1845'e kadar ki mahalli idarenin kurulma aşamasında bölge meclislerine katılan yerel ileri gelenlerin rollerinin yeniden tanımlanarak devamı, 1840 ve 1845'te bölge ileri gelenlerinin İstanbul'a daveti, yazılı ve sözlü bölge sorunları ile ilgili görüşlerinin alınması, 1840'da Anadolu ve Rumeli'ye gönderilen teftiş heyeti ve 1845'te kurulan geçici imar meclislerinin eş zamanlı olarak sayımlarla görev yapması bu hedeften ayrı bağımsız uygulamalar olarak değerlendirilemez.

40 Performans ölçütlerden ekonomiklik; beklenti çerçevesinde kaynakların ekonomik kullanımı, verimlilik; kaynaklara kıyasla çıktının yeterli olup olmadığı, etkililik; hedeflerin gerçekleştirilme kapasitesi anlamında kullanılmıştır. Bu konuda bkz. İDKKK Performans Denetimi Rehberi Taslağı, Ankara: İç Denetim Koordinasyon Kurulu Yay, 2015, s.18-19.

Tablo 4: Üç Sayımın Performans Ölçümü

	1838	1840	1845
Ekonomiklik	Ekonomiktir: Maliyet sınırlıdır. Ama bu, sayımın pilot proje olması ve görevli sayısının sınırlılığından kaynaklanmıştır. Söz konusu maliyet hazineden karşılanmıştır. ⁴¹	Ekonomik değildir: Maliyet fazladır. Söz konusu maliyet muhassıllık mal sandıklarından karşılanmıştır. ⁴²	Ekonomik değildir: Maliyet artmıştır. Söz konusu maliyet sayım bölgelerinin 1846 yılı vergisine zam olarak yansıtılmıştır. ⁴³
Verimlilik	Verimli değildir: zamanında tamamlanamamıştır. ⁴⁴	Verimli değildir: zamanında tamamlanamamıştır. 1845'te de sayım kayıtlarının güvenilir olmadığı açıklanmıştır. ⁴⁵	Verimli değildir: zamanında tamamlanamamıştır. 1848'de de sayım kayıtlarının güvenilir olmadığı açıklanmıştır. ⁴⁶
Etkililik	Etkili değildir: Teşebbüsat-ı adliye kararları çerçevesinde hedeflenen vergilendirme düzeni ertelenmiştir. Bu nedenle binde hesabı üzerinden planlanan vergilendirmeye geçilememiştir. ⁴⁷	Sınırlı etki: Örfi vergilendirmeye son verilmiştir. Tevziat sayımlarda tespit edilen kıymet ve gelir değerleri üzerinden kardeşçe/ komşuca yapılmıştır. ⁴⁸	Sınırlı etki: 1846 ve 1847 yıllarında merkez ve taşranın işbirliği ile kapsamlı tarh çalışmaları yürütülmüştür. ⁴⁹ Ama vergi tahakkuku hanelerin gelir esası üzerinden kardeşçe/ komşuca yapılmaya devam etmiştir. ⁵⁰

41 Mesela BOA, C.ML., 1485 numaralı belgeye göre; Hüdâvendigâr sancağının bazı kazalarının tahririnde görevlendirilen memurlara 7.500 kuruş maaş, maiyetindeki 2 kâtime 1.000'den 2.000 kuruş maaş tahsisi Mansure Hazinesi tarafından ita olunmuştur.

42 Mesela Burdur Muhassıllığının mal sandığı verilerine göre; Mayıs-Şubat 1840 tarihindeki tahrir için istihdam edilenlere ödenen meblağ 6.090 kuruştur. BOA, MAD. 10551 ve Siroz Muhassıllığının 1841'deki tahrir masrafı 2.350 kuruştur. BOA, ML. MSF., 2267.

43 BOA, İ.Mes.Müh., 58.

44 Sayın, a.g.e., s.126.

45 BOA, , İ.Mes.Müh., 58.

46 BOA, İ.Mes.Müh., 176.

47 Sayın, a.g.e., 313.

48 Kaya ve Terzibaşoğlu, a.g.m, s.16.

49 Merkez ve taşrada yürütülen tarh çalışmaları için bkz. BOA, İ.Mes.Müh., 147 ve BOA, İ.Mes.Müh., 158.

50 Nadir Özbek, "Osmanlı İmparatorluğunda Gelir Vergisi: 1903-1907 Tarihli Vergi-i Şahsi Uygulaması" *Tarih Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 10(2010), s.45.

Sayımlarla Getirilmek İstenen Vergi Düzeni

Sayımların amacı; toplam vergi yükünün, “bölgeler ve kişiler” arasında daha adil dağılımını sağlayabilmek için imparatorluğu meydana getiren çeşitli idari birimlerin ve bu idari birimler içinde yaşayan nüfusun “gerçek vergi ödeme gücünü ölçmek” ve sayım sonuçlarına bakarak düzeltici ayarlamaları yapmaktır.⁵¹ Ancak Tablo 2’de gösterildiği gibi, üç sayımda tespit edilen veriler ve bu verilere bağlı kaydedilen bulgular farklılık göstermiştir. Dolayısıyla bu da, devrin yönetiminin sayım sonuçları üzerinden yapacakları vergi düzenlemelerinde bir değişime gittiklerini anlamına gelir. İşte tasavvur edilen vergi düzenlemelerindeki bu değişimi saptayabilmek için aşağıdaki Tablo 5 hazırlanmıştır. Tablodaki veriler Tablo 2’deki bulgulardan derlenmiştir:

Tablo 5: Sayım Verilerinden Yansıyan Vergilendirme Düzeni

	1838	1840	1845
Vergi Yüğü	Tekâlif ve Masraf, Tekâlif + Masraf	Vergiy-i mahsusaya – Masraf	Vergiy-i mahsusaya + Masraf
Verginin Kaynağı	Emlâk, Arazi ve Hayvanların Kıymet Değeri + Sermaye	Emlâk, Arazi ve Hayvanların Kıymet Değeri + Geliri + Sermaye+ Esnaf/Ticaret Geliri + Kira Geliri	Emlâk, Arazi, Hayvanların Geliri + Sermaye+ Esnaf/Ticaret Geliri + Kira Geliri
Vergilendirmenin Niteliği	Servet	Servet ve Gelir	Gelir

Tablo 5’te görüldüğü üzere; 1838 sayımında vergi yüküne dair iki farklı tespit yapılmıştır. Bunların ilki, masraf ve tekâlifin ayrı ayrı, ikincisi tıpkı örfi vergilendirmede olduğu gibi masraf ve tekâlifin toplamı üzerinden yapılan tespittir. 1840 sayımında ise, örfi vergilerin ikamesi olan yeni verginin adı artık vergiy-i mahsusaya’dır. Bu vergi, ancemaatin veya sadece vergi olarak da bilinir. Bununla birlikte vergi mevzuatını ele alan çalışmalara göre, eski örfi vergiler kapsamında çeşitli adlarla alınan ve daha çok tahsil masraflarını içeren miktarların

51 Güran, a.g.m, s. 77

indirilmesiyle bu verginin miktarı da düşmüştür.⁵² Dolayısıyla 1840 sayımında vergi mükelleflerinin, vergi yükü hafiflemiştir. Buna karşılık 1845 sayımında masrafların yeniden idari birimlerin toplam vergi yüküne dâhil edilmesiyle vergi yükü yeniden artmıştır.⁵³

Öte yandan ilk sayımdan üçüncüsüne vergiye kaynaklık eden iktisadi faaliyetler de değişmiştir. 1838 sayımında, kişilerin gayrimenkul, sermaye ve hayvan varlığı verginin konusu haline getirilmiştir. Dolayısıyla bu sayım, bir servet vergisi girişimi olmuştur.⁵⁴ Buna karşılık muhassılların nezaretinde yapılan 1840 sayımı, servet vergisinden gelir vergisine doğru bir gidişe işaret eder. Zira bu sayımda hem kıymet üzerinden servet unsurlarının tespiti hem de gayrimenkul, hayvan geliri, ticaret ve esnaf hasılatının saptandığı görülür. Sayımlardaki iş yükünü artıran bürokratik altyapı eksikliklerini fazlasıyla hissettiren bu saptamalar, 1845 sayımında kaydedilmemiştir. Sadece gayrimenkul, sermaye, hane reisinin ve diğer üyelerin esnaf, ticaret ve emek faaliyetlerinden sağlanan gelirin kaydı yapılmıştır. Bu bağlamda 1845 sayımı, pratikte bir gelir vergisini getirme girişimi olarak kabul edilebilir. Ancak bu girişim bugünkü anlamda bir gelir vergisi değildir. Zira gerçek anlamda bir gelir vergisinin ihdası için hane reislerinin gelirlerinin toplamı ile değil, gelir ve gider kalemleri ile tüzel kişilik kazanması yani “bızatihi kendisinin verginin konusu” haline gelmesi gereklidir.⁵⁵ Bu nedenle 1845 sayımında söz konusu olan hanelerin sayımla tespit edilen gelirleri üzerinden bir vergilendirme olmasıdır.⁵⁶ Aksi takdirde kolektif dağıtımına devam edilmiştir.⁵⁷ Yine sayım defterlerinde, çeşitli gerekçelerle muafiyet durumunu gösteren kayıtların varlığı, herkesin vergi yükümlüsü haline dönüştürülemediğini gösterir.

52 Şener, a.g.e, s. 98; Sayın, a.g.e, s.358-359.

53 BOA, İ.Mes.Müh., 65.

54 Halil İnalçık, “Tanzimat’ın Uygulanmasına Sosyal Tepkiler” *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed.) Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara: 2006, s. 366.

55 Nadir Özbek, a.g.m, s.46.

56 Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid*, (Yay. Haz) Mehmet Ali Ünal, (Isparta:1996), s. 57-61.

57 BOA, C.ML. 28067; BOA, C.ML.16669.

Peki, bu durumda, sayımların tamamıyla işlevsiz olduğu ve kâğıt üzerinde kaldığı söylenebilir mi? İşte bu sorunun cevabı bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

Sayımların İdari/Mali Yapıya Bir Etkisi Oldu mu?

Sayımlar, devletin yeni işlevler kazandığı ve devlet harcamalarının arttığı bir dönemde yapılmıştır. 1826-1836 arasında askeri ve idari açıdan reform sürecini başlatan devlet, 1836'dan itibaren merkez teşkilatında önemli kurumsal dönüşümleri gerçekleştirmeye başlamıştır. Tanzimat'ın ilanı bu sürecin taşraya doğru genişlemesini sağlamıştır. Halkın yönetime katılması ve halkın şikâyetlerinin engellenmesi adına politikalar üretilmeye başlanmıştır. Nihayetinde devlet bu süreçte genişlemiş, genişlediği oranda da toplumsal yapılara müdahale etmeye başlamıştır.⁵⁸ İşte bu bağlamda, sayım faaliyetinin bizatihi kendisi toplumsal müdahale aracı ve merkezîleşme politikalarının bir unsuru olmuştur. Dolayısıyla her üç sayımda zamanında tamamlanamamış ve hedeflendiği şekilde vergi politikalarının yürürlüğe girmesini sağlayamamış olsa dahi, bizatihi uygulanmış olması devlet-toplum-birey ilişkisinde farklılaşmanın yaşanmasına aracılık etmiştir. Nitekim iktisadi, hukuki ve sosyal gelişmelere zemin oluşturan bu sürece dair şu çıkarımlar yapılabilir:

1. Vergilendirmede “melez” uygulamalar dönemi başlamıştır: sayımlarda tespit edilen temettuat meblağının vergi mükellefinin vergi yükünün belirlenmesinde hesaba katılması kendi başına yeni bir uygulamadır. Ancak idari birimlerin vergi yükünün hazineye o idari birimden ödenen toplam meblağın geçerli kabul edilmesi, tevziatta yerel iktidar odaklarının rolünün teyit edilmesi eski uygulamaların devamı niteliğindedir.⁵⁹ Yani eski usul içinde bir yenilik söz konusudur.
2. Birey iktisadi bir varlık olarak görünür kılınmıştır. Hatta ilk iki sayımda her yerleşim yerinin tüm erkek sayısı tespit edilip kaydedilmiştir. Ki bu gerçek rakamlara işaret eder. Bu sebeple

58 Carter Findley, *Modern Türkiye Tarihi 1789-2007*, (Çev) Güneş Ayaz, İstanbul: Timaş Yay, 2010, s.95-99.

59 Kaya ve Terzibaşoğlu, a.g.m, s. 44.

1838 ve 1840 sayımları vergi sayımının yanı sıra bir nüfus sayımı olarak ta değerlendirilebilir.⁶⁰

3. 1858 Arazi Kanunu öncesinde, doğru ya da yanlış arazinin kullanım biçimi, tasarruf şekli vergilendirme düzeni bu sayımlarla kayıt altına alınmıştır. Bu, bir anlamda mülkiyetin dağılımının ya da miri arazinin kullanım biçiminin, devlet nezdinde bilinir kılınması anlamına gelir. Ayrıca emlak ve arazi tasarruf eden kişilere tasarruf senetlerinin düzenlenmesi özel mülkiyetin hukuki zemininin oluşumu için önemlidir.⁶¹

4. Bu sayımlarla kırsalın yanı sıra kentler (şehir-kasaba) emlak varlığı üzerinden vergi kapsamına alınmıştır. Zira Osmanlı ülkesinde şehir ve kasabalarda bulunan gelir kaynakları yalnızca şehir sınırları içinde yapılan tarım gelirleri, pazar vergileri ve cezalardan alınan vergilerdi. Oysaki şehirler vakıf gayrimenkulünün esas yoğunlaştığı alanlardı. O nedenle bu sayımlarla ilk defa kıymet ve gelir üzerinden tespitinin yapılması vergilendirmenin kentlere yayılması açısından değerlidir.⁶²

5. Vergi tevziinde özellikle 1848 sonrasında “pazarlık” sürecinin etkili olması, dağıtımda bölgesel koşullara göre farklı ölçütlerin (hane, aşar, temetuat, nüfus) kullanılması devletle toplum ileri gelenleri arasında farklı bir çizgide yeni ilişkinin kurulmasının mekân, zemin ve atmosferi yaratılmıştır.⁶³

Sonuç

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda yeni idari uygulamaları, iktisadi ve hukuki yapılanmaları kapsayan bir dönüşüm geçirmiştir. Aynı dönemde Avrupa’da, Sanayi ve Fransız devrimlerinin etkisiyle imtiyazlı toplum

60 1845 sayımında erkek nüfus saptaması yapılmamıştır. Bunun sebebi 1844 tarihinde yapılan nüfus sayımı olabilir. Ama öte yandan 1845’te görev yapan imar meclislerine yerleşim yerlerinin nüfuslarını kaydetme sorumluluğu verilmiştir. Ayla Efe, “İmar Meclisleri Raporlarının Kaynak Niteliği Üzerine Bir Değerlendirme: Tekfurdağı Örneği” *Belleten*, 273 (2011), s. 471-503.

61 Kaya ve Terzibaşoğlu, a.g.m, s. 16.

62 Kaya ve Terzibaşoğlu, a.g.m, s. 13 ve 19.

63 BOA, AMKT.136/27.

yapısından kişisel mülkiyet çerçevesinde tanımlanan yeni bir toplum yapısına geçilmiştir. İşte benzer işlevi Osmanlı Devleti'nde bu üç sayımında aralarında olduğu uygulamalar; yerine getirmiştir. Dolayısıyla bu sayımlar, Osmanlı Devleti'nde modernleşmenin ve merkezîleşmenin aracı unsurlarından birisi olmuştur. Nitekim bu bağlamda eski sayım geleneğinden bir kopuşu simgeler.

Ancak Avrupa'nın Osmanlı üzerindeki nüfuzunun hızla arttığı bu dönemde, devlette asıl iktidar sahipleri diplomat kökenli bürokratlar olsa da, ilginçtir, izlenen stratejiler ithal değil Osmanlı yönetim geleneğinde var olanlar olmuştur. Mesela, 1838 sayımının pilot proje olarak başlatılıp, kapsamın 1840 ve 1845'te genişletilmesi. Sayım organizasyonlarında aksamalara paralel çözüm yöntemi arayışı hep bu politikanın tezahürüdür. Yine 1846-1848 sürecindeki tarh çalışmalarında genelleştirme yerine bölgesel niteliklerin öne çıkarılarak vergi tahakkuk ve tahsilatının gerçekleştirilmesi, Osmanlı'nın klasik yönetim uygulamalarındandır.

Nihayetinde on yıla uzanan bu süreç, hedeflenen idari/mali düzeni kuramamıştır. Ama eskisine nazaran tüm taraflar farklı bir iktisadi, hukuki ve idari mekanizmada bir araya gelmeye başlamıştır. Devlet, kontrol kayıt sistemi geliştirmiş. İmparatorluğun mal-mülk ve insan kaynaklarını hatalar ve şüpheler içerse de kaydetmiştir. Hazine gelirlerinde büyük artışlar gerçekleşmese de azalmamıştır. Vergi mükellefi, geliri esas alan bir paylaşım modelinin tarafı olmuştur. Devlet ve toplumun liderleri yeni kurumsal yapı (taşra meclislerindeki üyelik ve tevziati gerçekleştirme yetkisi) içinde bir araya gelmeye başlamıştır. Vergi tahsili nispeten düzenlenmiştir. Mükelleflere "verginiz şudur" şeklinde hukuki bağlayıcılığı olan senetler verilmeye başlanmıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- BOA, İrade Mesail-i Mühimme (İ.Mes.Müh.), nr. 10,12, 23, 58, 65, 78, 147, 158, 176.
- BOA, Cevdet Maliye (C.ML), nr.1485, 361, 28067, 16669.
- BOA, Babıali Evrak Odası Sadaret Mektubi Kalemi (BEO AMKT) nr. 24/36, 136/27.
- BOA, Maliye Varidat Temettuat (ML. VRD. TMT.d) nr.1734, 06230, 5945.
- BOA, Maliyeden müdevver (MAD) nr.10551.
- BOA, Maliye Masarıfat (ML. MSF), 2267.
- BOA, Kamil Kepeci (KK) nr.60/7.
- BOA, Hatt-ı hümayun (HAT) nr. 1617.
- BOA, İrade Meclis-i Vâlâ, (İ. MVL.) nr. 80.

Kitap ve Makaleler

- Adıyeke, Nuri. “Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri.” *OTAM*, 11 (2000): 769-825.
- Afyoncu, Erhan. “Türkiye’de Tahriri Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler.” *TALİD*, 1/1 (2003): 267-286.
- Ahmet Lütfi Efendi. *Vaka'nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, 8. İstanbul: YKY, 1999.
- Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, 2.Baskı. İstanbul, 2000.
- Demirkol, Kurtuluş. “Hamid Sancağı Temettuat Tahriri Masarıfat Defteri Üzerine Bir Değerlendirme.” *Tarihin Peşinde*, 11 (2014): 139-154.
- Efe, Ayla. “Muhassılık Teşkilatı.” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Efe, Ayla. “İmar Meclisleri Raporlarının Kaynak Niteliği Üzerine Bir Değerlendirme: Tekfurdağı Örneği” *Belleten*, 273 (2011): 471-503.
- Findley, Carter. *Modern Türkiye Tarihi 1789-2007*, Çev. Güneş Ayaz. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Gökmen, Ertan. “Saruhan Sancağında Temettuat Tahriri” *Biliğ*, 45

- (2008): 73-90.
- Güran, Tevfik. “19. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri.” *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Der.: Halil İnalçık ve Şevket Pamuk. Ankara: DİE Yayınları, 2000.
- IDKKK Performans Denetimi Rehberi Taslağı*, Ankara: İç Denetim Koordinasyon Kurulu Yayınları, 2015.
- İnalçık, Halil. “Tanzimat’ın Uygulanmasına Sosyal Tepkiler.” *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed.: Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, 366. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006.
- Kaya, Alp Yücel ve Yücel Terzibaşoğlu. “Tahrirden Kadastroya:1874 İstanbul Emlâk Tahriri ve Vergisi Kadastro Tabir Olunur Tahrir-i Emlâk.” *Tarih Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 9 (2009): 9-58.
- Kaynar, Reşat. *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. Ankara: TTK, 1991.
- Kütükoğlu, Mübahat S. “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri” *Belleten*, 59/225 (1995): 395-416.
- Özbek, Nadir. “Osmanlı İmparatorluğunda Gelir Vergisi: 1903-1907 Tarihli Vergi-i Şahsi Uygulaması” *Tarih Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 10 (2009): .43-80.
- Öztürk, Said. “Türkiye’de Temettuat Çalışmaları” *TALİD*, 1/2 (2003): 287-304.
- Öztürk, Said. “Temettuat Tahririleri” *Akademik Araştırmalar Dergisi*, (2000): .537-591.
- Sayın, Abdurrahman Vefik. *Tekâlif Kavaidi*. Ankara: 1999.
- Sudi, Süleyman. *Defter-i Muktesid, Dersaadet, 1889-1890*, Yay. Haz. Mehmet Ali Ünal. Isparta, 1996.
- Şener, Abdüllatif. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.